

מיהו יהודי יוגוסלבי?

ג'ני לבל

Paul Benjamin Gordiejew, *Voices of Yugoslav Jewry*, New York: State University of New York Press, 1999, XVI + 479 pp.

פאול בנימין גורדייב, אנתרופולוג, בחר ביהדות יוגוסלביה כנושא לדיסרטציה שלו, והרחיב אותה לספר שלפנינו. במסגרת מחקר שדה הוא שהה ביוגוסלביה (הנקראת כיום "השנייה", "לשעבר" או "הקודמת"), לראשונה בין אוקטובר 1985 לאוקטובר 1986, ושב ושהה בה בחודשים אפריל-מאי 1989. בספטמבר 1994 נחת בפעם האחרונה בארץ הזאת, לאחר פירוקה, ונשאר שם כשלושה שבועות.

נסיעתו האחרונה היתה זמן קצר לאחר שכמעט נגד עיניו נוצרו נסיבות חדשות והשתנה המאזן: נפרדו עמים שהיו כלואים במציאות פיקטיבית, כשהסערה שהתחוללה הציתה זיקים נשכחים. אף על פי כן, קרא המחבר לספרו "קולות יהדות יוגוסלביה", כותרת שאינה משקפת את המציאות ואינה נושאת את עצמה, כיוון שחלה בה התיישנות. המחבר התכוון להביא קולות של קהילות רב־גוניות ורב־קוליות, שילוב זהויות של יהדות יוגוסלביה כולה, אלא שאלה התפרקו עם התפרקות המדינה. בנסיבות שנוצרו התרכזו המחבר בביקורו האחרון בעיקר בבלגראד, בירת יוגוסלביה "השלישית", שהיא כעת, לצורך העניין שלנו, רק סרביה (כי במונטנגרו אין יהודים). יהודי מקדוניה, בוסניה ובעיקר קרואטיה, כלל אינם רואים את עצמם כיהודים יוגוסלבים. המשותף לכול היהדות היא רק התפיסה הכוללת המציגה את עולמו של מיעוט נשלט.

גורדייב הוא אנתרופולוג, דהיינו מדען העוסק באדם, בהתפתחותו, באמונותיו, במנהגיו ובאורח חייו. מדען בתחום זה יודע לחפש מוטיבים בולטים השזורים במירקם עשיר (לכאורה או באמת). המחבר מצא את עצמו בנקודת מיפנה, לאחר מלחמה שהיתה כעין מבוא למלחמה חדשה, במציאות שהיתה ואינה, ולא תהיה מחר, במציאות רוויה עימותים ושינאה הגלויה לעין כול¹. ודווקא אז, כאשר היה צפוי שאנתרופולוג יצליח לזהות את השינויים המאפיינים, החשובים מאין כמותם, שהתחוללו בין ביקוריו, לא הפגין המחבר את כושר ההבחנה הצפוי מאיש מקצוע מובהק.

הפגם העיקרי של הספר הוא במיבנהו. בתחילתו לא יודע הקורא דבר על נושא המחקר, ורק בהמשך מתבהרת במקצת התמונה. גורדייב החליט שלקוראיו יש די ידע להשלמת "החורים השחורים" בדבר הרקע ההיסטורי החיוני להבנת המצב והאירועים המסחררים שהוא מצא בביקוריו. בחיבורו דומה כאילו יוגוסלביה הרב־לאומית עוד שרירה וקיימת. אך בניגוד לפתגם "אורח לרגע רואה כל פגע" (או בשינוי מה: "דברים

1 בשעה שנכתבו שורות אלה טרם נודע אם יגיעו ימי המלחמה על קוסובו לקיצם.

שרואים משם, לא רואים מכאן"), לא נתקבלה תמונת מצב מספקת המראה את השינויים, לא רק של המדינה ושל אלה שעמדו בראשה, אלא גם של חלק גדול מהציבור, הכללי והיהודי כאחד. יוגוסלביה היא מדינה – או ליתר דיוק, מדינות – שרבים עוזבים אותן ומעטים חוזרים אליהן.

ציפיתי גם שהמחבר יתאר, לפחות בכמה שורות, את מקומה של יהדות יוגוסלביה במפת היהדות העולמית, את מהותה של היהדות הזאת ואת ההיסטוריה שלה, ובעיקר בתקופת השואה. יהדות מלכות יוגוסלביה מנתה ערב מלחמת העולם השנייה כשמונים אלף נפש, כולל כחמשת אלפים פליטים שהגיעו לשטחה; מרבית הפליטים ניספו עם היהודים המקומיים. יהדות יוגוסלביה היתה יהדות קטנה (כ-0,4% מכלל האוכלוסייה) אך איכותית מאוד, תוססת, יוצרת, ציונית ברובה, שבמיעוטה גם הגשימה את הרעיון הציוני. כשני שלישים מכלל היהודים היו ממוצא אשכנזי ויתרם ספרדים. יוגוסלביה נכבשה באפריל 1941 וחולקה בין בעלות בריתה של גרמניה הנאצית, ובכל חלק מחלקי הממלכה לשעבר היו שיטות שונות של רצח המוני.

בסוף המלחמה נותרו במדינה כולה, שהתאחדה מחדש בשלטונו של יוסיפ ברוז טיטו, כ-15,000 ניצולים. חלק גדול מהם ניצלו לאחר שהצליחו להגיע לשטחים המוחזקים על ידי האיטלקים. קבוצה גדולה ניצלה הודות ללחימתה בשורות הפרטיזנים. מיעוט הניצולים הללו הגיעו לפרטיזנים עוד בשנים 1941-1942, רובם מהאי ראב שבים האדריאטי, שם התארגנו האסירים בספטמבר 1943, מיד עם כניעת איטליה ולפני שהגרמנים כבשו את האי, והקימו את הבטליון היהודי, כנראה היחידה הראשונה מסוגה באירופה; הבטליון פורק במהרה ואנשיו פוזרו בין יחידות הפרטיזנים הכלליות בשטח יוגוסלביה. קבוצת גדולה של ניצולים, כשמונה מאות נפש, רובם מקוסובו וממקדוניה וחלקם מסרביה ומקרוואטיה, מצאה מקלט באלבניה, תחילה תחת שלטון איטליה ומאוחר יותר תחת כיבוש גרמני; בשלב זה התגייסו האלבנים להצלתם. היתה גם קבוצה גדולה, כ-650 במספר, רובם קציני מילואים יוגוסלביים וחלקם חיילים, שחזרה הביתה לאחר כארבע שנים בשבי הגרמני, כשאמנת ז'נבה שמרה על חייהם. מספר קטן יחסית, לרוב ילדים, מצא מקלט במנזרים וכמה מאות נפש בבתי שכניהם, נוצרים (פראווסלבים וקתולים) ומוסלמים.

על השואה עובר המחבר כעל דבר שולי: הוא מקדיש לכך רק עמודים ספורים, ורק בעמ' 67 הוא מגלה לקוראיו כי שמונים ושניים אחוז מכלל יהודי יוגוסלביה "מתו". הפריע לי מאוד שהמחבר משתמש שם במונח הנייטרלי "הם מתו" (They died) ביחס לרצח קורבנות השואה. בהמשך הוא מסביר איך הם "מתו" – בירייה, בגז, בתלייה, ברעב וביתר שיטות – אך המחבר אינו משתמש במושגים המעידים על האופי הנפשע של המעשים המתוארים, כגון "רצח", "השמדה", וכיוצא בכך. אף לא דק המחבר בדברים חשובים: בעמ' 67 נמסר – בצדק – כי אלה שרצחו את יהודי בלגראד וסרביה היו חיילי צבא גרמניה (Wehrmacht), ואילו בעמ' 535 כתוב שעל רצח יהודי סרביה היו אחראים אנשי הס"ס.

חוסר הדיוק, בשגגה אם לא בזדון, מאפיין גם את האופן שבו מתאר המחבר את עלייתם לארץ של חלק משרידי השואה: מתוך כ־15,000 ניצולים, הגיעו ארצה בעליות מסודרות בשנים 1948-1952 כשמונת אלפים נפש. מספר דומה נותר ביוגוסלביה (לשעבר), שם הם היוו אחוז כמעט אפסי של האוכלוסייה: 0.04%. גם על העלייה לארץ לא מצא המחבר מילה אחרת אלא "הגירה" (emigration), ורק בעמודים ספורים הוסיף שההגירה היתה לישראל.

המחבר מעיד על עצמו כי שיטתו אינה אמפירית (empirical) אלא פרשנית (interpretative), ובעצמו מציין כי מקורותיו הם מידענים מקומיים. זהות המידענים וזיקתם ליהדות המקומית היו בעייתיים ביותר. גורדייב הודה כי לא היה לו מושג על זהותם וכי הוא לא היה יכול לבדוק את מהימנותם, אלא נאלץ לבטוח בהם, להאמין להם, לזכרונותיהם ולדמיונם (עמ' XV). ובאמת, איננו יודעים אם אותם מידענים הם יהודים, יהודים למחצה או שאינם יהודים כלל, וגם לא אם היהודים שבתוכם הם בעלי זיקה לקהילה אם לאו. המידענים אינם מזוהים בשם, אף שלעתים קרובות נתון זה או אחר מאפשר לדעת מאיזה מחנה הם באים. וכפי שהמחבר לא ידע על המידענים שלו ולא כלום, כך מן הסתם גם הם תהו מי שלח את גורדייב אליהם.

זהות המידענים וזיקתם ליהדות המקומית היא עניין בעייתי מאוד, כיוון שיהודי החי כעת בערים של מה שהיתה יוגוסלביה קרוב לוודאי שמוצאו אינו מהערים הללו: כך הדבר לגבי בלגראד וערי סרביה, ואף לגבי סקופיה, בירת מקדוניה. הסיבה לכך היא שמעטים מאוד מתושביהן המקוריים של ערים אלה נותרו בחיים. רבים מהיהודים החיים שם כיום קשרו את גורלם עם המדינה הקומוניסטית והמטטר, ובנו את עצמם כמעמד חדש, הרוצה לשמור על הישגיו וזכויותיו. יהודים נעשו לחלק מן התרבות הכללית, וקשרו קשרים בינם לבין סביבתם הנוכרית; מדובר, במובן מסוים, בקשרים של זיקה ושל דחייה.

גורדייב אמנם "היה שם", ודווקא בתקופה שבה הורגשה היטב ואף נראתה לעין כול העמקת השסעים, שהלכו והתרחבו, אך הוא התעלם מהם. לדעתי, חבל שלא ביקר בישראל לפני שנחת ביוגוסלביה; פה יכול היה לקבל הדרכה מתאימה וכתובות. אילו התכונן כיהא, מותר להניח כי היה חוסך מעצמו הרבה אייבהנות בתחומים שונים, דוגמת ציון אנשים מהימנים ונושאים שכדאי להעמיק בחקירתם.

ניכר במחבר שהוא קרא לא מעט בספרות מקצועית זרה ועשה בה שימוש נרחב, אולי אפילו קצת יותר מדי. החומר לרוב ידוע למדי (במיוחד ספרה של הרייט פס פרידנרייך), והשימוש בו לעתים מאולץ וחוזר על עצמו, ואין בו לכאורה כל חדש². גורדייב מצא ציטוטים לכל דבר, לעתים קרובות ללא קשר למצב, ולא ניתח אותו די הצורך. התוצאה היא ספרו מותר תהיות ואי־בהירויות מהותיות.

ראוי לחלק למחבר כמה מילות שבת על אוסף של סיפורים מעניינים שילוב של דעות. המחבר התמקד באנשים מוכרים, אך התוצאה לא תמיד הצדיקה את הבחירה. אשר לקולות היהודים, הוא הקדיש למספר יהודים מקום נרחב, לעתים יתר על המידה, בזמן שחסרים מאוד קולותיהם של כמה מהאישים הבולטים, אנשים משכילים, תוססים ויצירתיים, שמהם אזכיר רק אחדים, ובכוונה – למען האיזון – מהאזורים השונים של המדינה: משהיאוגן ורבר מבלגראד, ברנקו פוליץ' מזאגרב, פבלה שוסברגר מנובי סאד, יצחק לוי מסראייבו, ז'מילה קולונמוס מסקופיה. ללא איזכורם, אני רואה את התמונה כרחוקה מלהיות שלמה ומהימנה.

בגלל אובדנה הממשי של התרבות היהודית ביוגוסלביה, עשה איגוד הקהילות היהודיות רבות להחיותה. לא מעט יוצרים יהודים עשו את צעדיהם הראשונים במסגרת האיגוד, דוגמת דנילו קיש, דוד אלבכרי ופיליפ דוד. המחבר הזכיר פעמיים (עמ' 274, 360) את הריאיון שהעניק אלבכרי לשבועון הפופולרי ניי"ן (NIN), בכותרת "ישראל ואני", ולא קשר את הריאיון למאורע חשוב שאירע בשנת 1982 (המוזכר בעמ' 386): הפגנה המונית נגד ישראל בלב בלגראד, שבה הועלתה בלהבות בובה בדמותו של מנחם בגין, ועל גבה היתה כתובה באותיות בולטות המילה JUDEN. כדי להעריך את אומץ רוחו של אלבכרי כשהתראיין, יש לציין כי איגוד הקהילות, יהודים בודדים, ו"ידידים" לא-יהודים לא העזו להרים את קולם.

אין זה מקרה יחיד שבו בודדים הפגינו אומץ לב כשידוע היה כי דבריהם אינם בעלי "תקינות פוליטית". הדבר בא לידי ביטוי במיוחד בשנת 1967, בשתיקה הרועמת של איגוד הקהילות היהודיות לנוכח ניתוק היחסים הדיפלומטיים בין יוגוסלביה וישראל, שהיו בלאו הכי בדרגה נמוכה, דרגת צירות (כשבאותו זמן פעלה ביוגוסלביה שגרירות פלסטינה); בין הקולות הבודדים נגד הניתוק היה קולו של לסלו סקלי (Sekelj). וזימיר שובאיץ, הציר היוגוסלבי האחרון בישראל, בספרו "יהדות וישראל" (*Jevrejsvo i Izrael*), שראה אור בשנת 1982, בכמעט חמש מאות עמודים לא מצא לנכון להזכיר מאורע זה. אולי בגלל תופעות כגון אלה התקבל אצל רבים הרושם כי "חברת הידידות הסרבית היהודית" (Srpsko-jevrejsko drustvo prijateljstva), שהוקדש לה מקום מכובד בספר (עמ' 389-395), באה למלא את מקומם של היחסים הדיפלומטיים שנותקו. אך עד מהרה התברר כי למוזכ"לית החברה, קלרה מנדיץ', היו תוכניות אחרות וכוונות אחרות, שלא היו קשורות כלל לכוונה המוצהרת של החברה. באותו זמן שהכול יצאו נגד השימוש הלא-הוגן ב"מגן דוד" בבירת סלובניה, בקשר לסיכסוך בקוסובו, בתחילת שנת 1989,³ והמידענים של המחבר עסקו ב"חטאים של האחרים", משום מה הם לא מסרו לו דבר על כך שמנדיץ' חילקה את סמלי ה"מגן דוד" ללוחמים סרבים שיצאו לחזיתות בוסניה, וכי היא נלוותה, יד ביד, למנהיג הלאומני הסרבי קרגיץ', הידוע לשימצה, בהופעותיו ביוגוסלביה ומחוץ לה.

המחבר מתמקד באנשים מוכרים (רובם מסרביה), אך התוצאה לא תמיד מצדיקה את הבחירה. הוא מביא בספרו "חשיפות" המשתרעות לפעמים על פני עמודים רבים; אלו הם כעין וידויים ביוגרפיים, שליודעי דבר נראים כחוטאים לאמת, בלשון המעטה. מי שתואר בידי המידענים כאישיות בולטת זכה לדיון רחב היקף, יתר על המידה. כזה הוא אנריקו יוסיף, שהמחבר הקדיש לו חמישה-עשר עמודים (עמ' 302-316). זהו מלחין מוכשר מאוד, אמן-חולם שהיטשטשו אצלו הגבולות בין המציאות לפנטזיה. יוסיף המציא את האמירה "סרבים – עם השמים" (Nebeski narod), שאפילו רבים מבני "עם השמים" הארציים לועגים לו על כך.⁴ אולי היה מקום לברר מדוע מקרב יהודי יוגוסלביה שלפני פירוקה לא נמצא אף מועמד שהיה מוכן לשרת ככלי קודש, כך שאיגוד הקהילות היהודיות שיגר ללימודים בירושלים שני גרי צדק, שמהם אחד מכהן כעת כרבה של יהדות "יוגוסלביה", ורבים של יהודי קרואטיה בזאגרב גם הוא אינו מן המקומיים.

בסיום ספרו שואל המחבר את השאלות הקלסיות – "מהו יהודי" ו"מיהו יהודי". הוא מוסיף כי ביוגוסלביה מצא שפע של הגדרות של הזהות היהודית, אך לא נמצאה דעה מוסכמת, וכי זו ניתנת לוויכוח. אף על פי כן, החליט המחבר "לקפוץ למים אפלוליים" גם בשאלה "מיהו יהודי יוגוסלבי" וקבע, "דרך עדשות האנתרופולוג", שליהודים רבים יהדות היא הירתמותם לגרירת משאות (Bricolage; עמ' 431).

ספרו של גורדייב, עם כל חולשותיו, נעים לקריאה, מהנה ומסקרן. זהו גם ספר חשוב, בכך שהוא מחייב את הקורא למעורבות, מחשבתית אם לא גם רגשית. הספר שווה לכל נפש ואינו מצריך השכלה באנתרופולוגיה. לאחר קריאתו אפשר להבין יותר את סבך התופעות, המשתנות תדיר, והצוברות כל הזמן תאוצה נוספת.

4 שמו של יוסיף אינו רשום במפתח שמות, וכן הדבר גם לגבי הבאים: שמעיה אברמוביץ, קטרינה אדאניה, אוסקר דאביצ'ו, אוסקר דאנון, אנריקו יוסיף, קלארה מנדיץ, פאבלה פאפ, מרקו פריץ, זלטה קליין, ר' מנחם רומאנו, אנה שומלו, ועוד.